

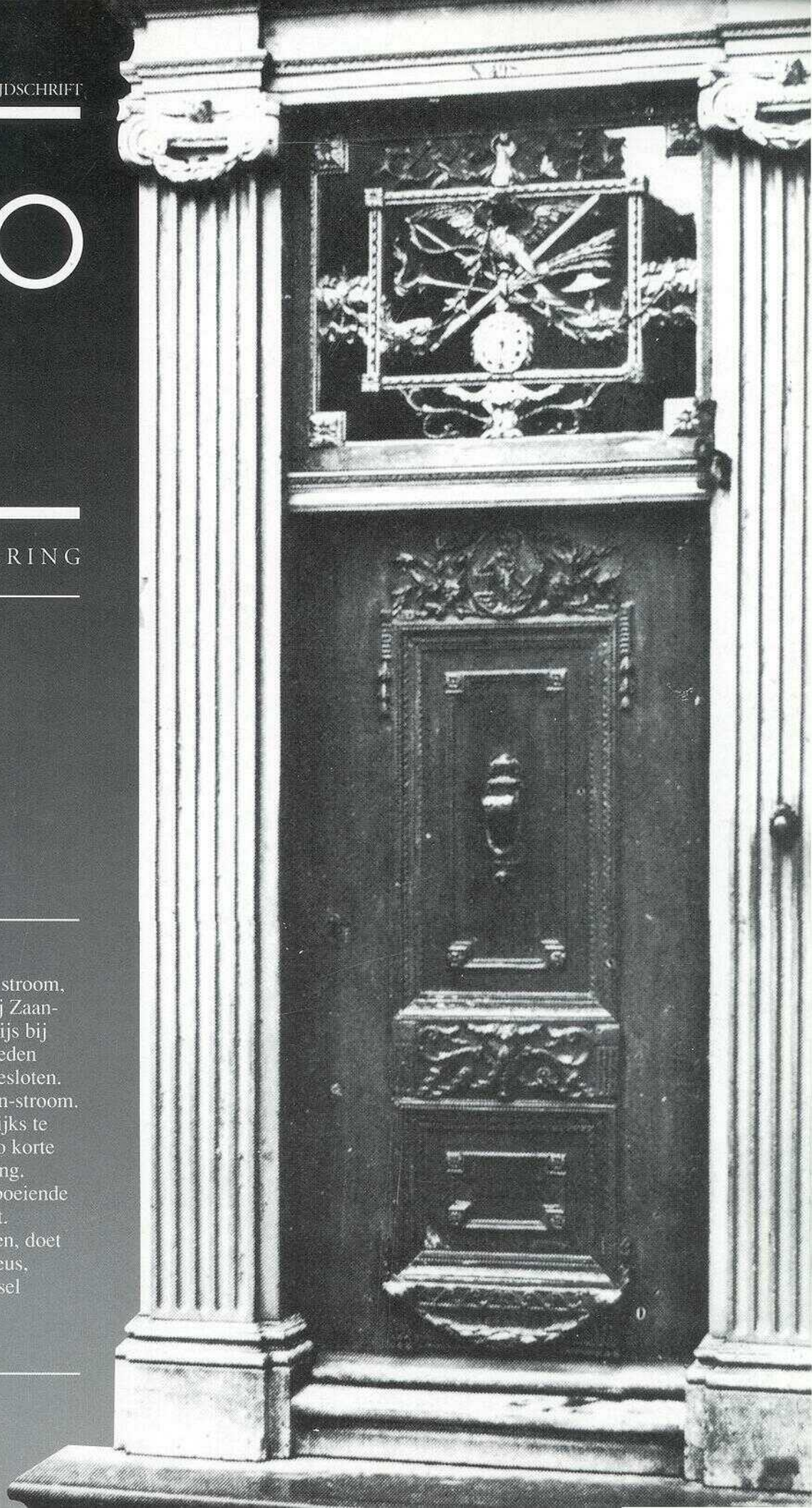
ANNO 1961

SPECIALE AFLEVERING

Dirk Vis:

Oer-Zaan of Oer-IJ?

De Zaan, korte, bochtige, brede stroom, begint als het ware plotseling bij Zaan-Dam en geeft zijn naam weer prijs bij Knollen-Dam, waar hij lang geleden eveneens door een dam was afgesloten. Er is iets vreemds met deze Zaan-stroom. Het woord rivier durf je nauwelijks te gebruiken voor een water met zo korte loop en zonder merkbare stroming. En toch, met zijn breedheid en boeiende meandering is de Zaan imposant. Maar hij is afgedamd, afgesneden, doet denken aan een geamputeerde reus, eigenlijk een raadsel. Is dit raadsel onoplosbaar? (1)



Inhoudsopgave

1. De oude Zaan van Soeteboom
2. Het Oer-IJ van Güray
3. Het Kromme IJ van Beekman
4. De werkelijke oorsprong van de naam IJ
5. De oude Zaanloop en Zaanderhorn
6. Conclusie
7. Noten
8. Literatuur

De uitgave van dit speciale nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van het Reint Laan Fonds.

Woord vooraf

Ten derde male hebben wij het genoegen u een bijzonder nummer van 'ANNO 1961' te doen toekomen.

Deze derde speciale aflevering is weer van geheel andere aard dan de beide voorafgaande. Dirk Vis (1906) presenteert ons hier zijn visie op de oude loop van de Zaan die ons inziens de aandacht waard is.

Mr Dirk Vis hield zich al jaren geleden met de Zaanse historie bezig. Hij was initiatiefnemer en enkele jaren redacteur van het tijdschrift de Zaende. In 1945 verscheen zijn geschiedenis van de Zaanse verfindustrie onder de titel 'Drie eeuwen verf', in 1948 gevolgd door de folkloristische bundel 'De Zaanstreek' en ten slotte in 1974 de Zaanse familiekroniek 'Vis A Saandyk', in samenwerking met Jacob Vis JCz. De auteur hoopt nu met zijn 'Oer-Zaan of Oer-IJ?' de aanzet te geven tot een dieper gaande bestudering van het belangwekkende probleem van het ontstaan van het IJ en de verhouding Zaan-IJ. Het zijn vragen die nauw samenhangen met het nog steeds zo vage beeld van de eerste opkomst van Amsterdam. Het is ook de geschiedenis van de vroege bewoners van het grotendeels verdwenen oud-Zaanse gebied en daarom leek ons dit opstel zeker op zijn plaats in het orgaan van de Vereniging Vrienden van het Zaanse Huis.

U veel genoegen met dit extra nummer toewensend:

Het Bestuur van
Vereniging Vrienden
van het Zaans Huis en
De Redactie van 'ANNO'



ANNO 1961 IS EEN UITGAVE VAN DE VERENIGING
'VRIENDEN VAN HET ZAAANSE HUIS'

REDAKTIE: S. DE JONG, S. KLOPPER-BRUIJN,
J.P. WOUT EN T. DE GROOT.

REDAKTIEADRES: V. OSTADESTRAAT 10, 1506 LA ZAANDAM.
ANNO 1961 VERSCHIJNT 4X PER JAAR.

1. De oude Zaan van Soeteboom

Het komt bij niemand meer op om de oude Hendrik Soeteboom (ca. 1614 - na 1678) nog eens in te zien met het oog op het raadsel "Zaan". Wetenschappelijk hebben de geschriften van deze 17e eeuwse Zaanse kroniekschrijver immers weinig waarde? Wat hij wijdlopig vertelt, heeft geen bewijskracht, hij fantaseert veel. Datzelfde geldt voor de meeste oude kroniekschrijvers, ze zijn onbetrouwbaar. Moeten we hun beweringen dus liever helemaal buiten beschouwing laten? Zo roekeloos mogen wij niet te werk gaan. Het komt er op aan dat we het kaf van het koren weten te scheiden. Wanneer er overeenstemming is met betrouwbare gegevens van andere zijde of de beweringen een aannemelijke verklaring bieden van reële feiten, hebben ze zeker enige waarde. Vooral zijn eigen herinneringen en die van ouderen die de schrijver heeft gekend mag men niet verwerpen. W. Eikelboom heeft onder de titel "Een lokaal geschiedschrijver: Hendrik Jacobsz. Soeteboom" (tijdschrift Holland, 1985, blz. 200-208) een gedegen studie aan hem gewijd, waarin juist met betrekking tot Soeteboom's geografische uitweidingen over de verandering der rivierenloop met enige waardering wordt gesproken. Het is dan ook niet zonder belang Soeteboom's beweringen over de vroegere loop van de Zaan nog eens onder ogen te zien 2). Een duidelijk en aaneengesloten verhaal is het niet. We moeten het opbouwen uit verspreide gegevens en ontdoen van de romantische omhaal waarmee hij zijn arcadische vertelling meent te moeten kruiden. Na toepassing van die therapie ontstaat het volgende beeld (Zaanlandse Arcadia 1658, uitgave 1702, derde boeck, blz. 151 vlgg.): Aan de IJ-kant van de dam te Zaandam zet de Zaan zijn loop zuidwaarts voort - ook nu nog herkenbaar - in de Voor-Zaan, door het zogenaamde Voorland van Zaanden, tot in het IJ - nu zijkanaal G -, het IJ dat door de "inbreuck der landen soo groot geworden is, en den naam van de oude Saan heeft doen verdwijnen, en gedreven tot binnen Sluys-oort, als gy daar na 't Zuyd-oost wel zien kunt, boven de oude Hofstede daar myn voor-ouderen eertyts op gewoont hebben", en verder: "... het Voor-

landt van Zaanden, placht te streecken vry veel verder zuyd op dan 't nu doet: jaa na sommige gelooven tot aan Ruyg-oort toe (een eylandeken dicht na 't Spaarnewoude landt gelegen) soo dat het aan 't vaste landt nevens 't Eylandt van den Hoorn, de Waart en de Vensen quam, welke Eylandekens teghenwoordigh noch onder Zaanlandt behooren en schot en lot (als men gemeenlyk segt) betalen, en ghy weet wat een wijd' en holle water nu tusschen Ruyg-oort, den Hoorn en Zaanlandt door ruyscht en by wylen vervaerlyk raast; *de oude memoriën getuygen dit vastelyck, en 't is gewis, dat de landen van Polanen, Oostdorp (= Osdorp) en Slooterdyck met Zaanlandt byna't samenghevoeght zyn geweest...*". Daarna begint Soeteboom te mijmeren over het verre verleden waarin dit land behoorde aan de edelen uit het huis Zaanden die daarop hun jachtrecht uitoefenden, hun vogelkooien (eendekooien waar wild gevogelte werd gevangen) hadden en waar ook hun stamslot moet hebben gestaan. Dat laatste mag men betwijfelen, want er zijn nooit resten van een kasteel gevonden 3). Wel is Zaanderhoeve misschien een versterkte bezitting van de Zaandens geweest. Op 28 juli 1350 beleent Jan van Beaumont op verzoek van Willem van Zaanden diens vrouw Margaretha "tot haar lijftocht" met de helft van een rente die Willem van Zaanden in leen had, jaarlijks te ontvangen uit *Zaanderhoeve* (Waller Zeper, blz. 429). En een feit is het dat het eiland Ruygoort of Ruigoord (later onder de gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude) tot ver in de 18e eeuw administratief voor een deel onder de banne Westzanen behoorde; de banscheiding met Houtrijk liep midden door dat eiland. Ook het eiland den Hoorn, dat zich ver naar het zuiden uitstreckte, was ondergeschikt aan die banne. Kortom, het schijnt niet onmogelijk dat het Zaanse land zich heeft uitgestrekt tot dicht bij de zuidelijke oevers van het vóór de drooglegging zo beruchte IJ. Soeteboom voegt aan zijn overwegingen nog iets toe: "... Maar sult gy seggen *hoe is 't Y aan dien naam gekoomen?* 't Selve is myns wens nooyt beschreven, maar *na myns bedunc-kens komt het van 't eb en vloejen, dat wy gemenelyck 'tye noemen, alsoo dien naam, omtrent de tyt dat het Ye heeft beginnen te*

ebben en vloeien, bekend is....”.

Soeteboom doet pogingen om te bewijzen dat de Zaan een uitloper, een “spruchtel” van de Rijn is, en wel via het Haarlemmermeer, terwijl een tak naar de Wijkermeer afslaat. In een bijgevoegd kaartje (t.o. blz 145), een primitieve poging om te komen tot een reconstructiekaart, probeert hij alles tegelijk duidelijk te maken, maar dat beeld werkt verwarrend. Enig houvast biedt het kaartje waar de Zaan loopt van Sluis-oord langs de eilanden Venses en Den Hoorn om dan naar het westen te buigen, kronkelend naar Polanen en Huis ter Hart (het latere Halfweg), ten zuiden van Ruygoort. Soeteboom’s visie bood overigens niet voldoende houvast. Het raadsel van de herkomst van de Zaan vraagt een overtuigender bewijs 4).

2. Het Oer-IJ van Güray

Drie eeuwen nadat Hendrik Soeteboom zijn Saan-lants Arcadia publiceerde - “Zaenderdam 1658” - verscheen een interessante geologische verhandeling. In 1949 promoveerde de Turkse gastmedewerker van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen, dr ir A.R. Güray, op een proefschrift dat gewijd is aan de resultaten van zijn geologische onderzoekingen in de IJ-polders, verricht in opdracht van een Turkse suikerfabriek. Het doel

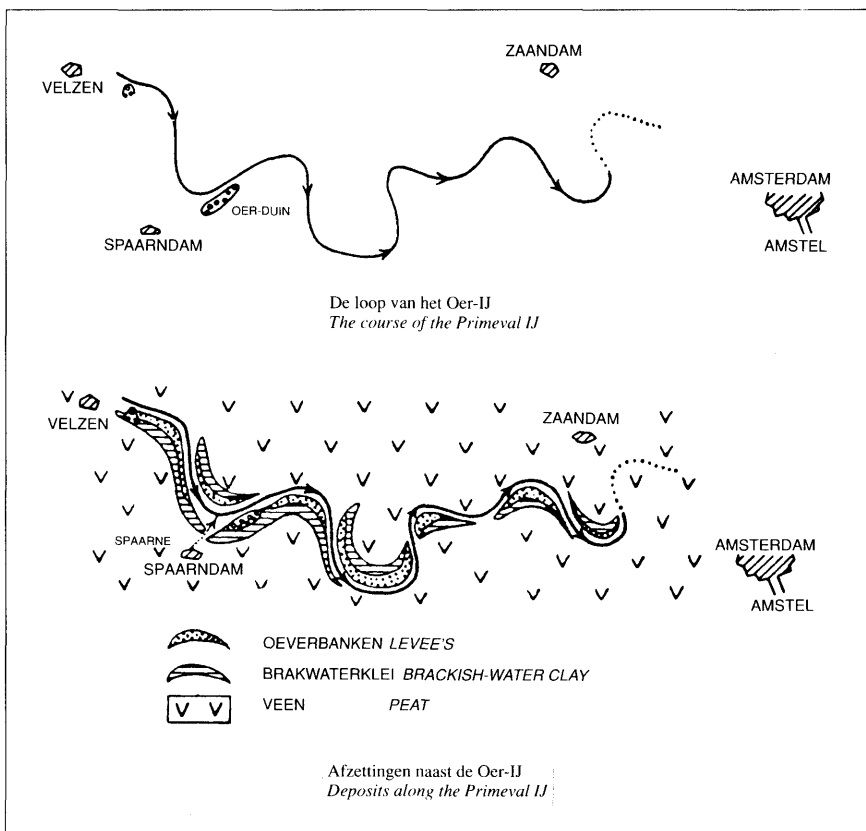
van dat onderzoek was om te sonderen waar de gronden in de IJ-polders het meest geschikt zouden zijn voor de verbouw van suikerbieten. Talloze systematisch uitgevoerde grondboringen leverden een waardevol resultaat, gepubliceerd in *Boor en Spade* V 1952, waarvan voor ons vooral van belang is het eerste deel, “De bodemgesteldheid van de IJpolders” (blz. 1-28). Het is aan deze economische drijfveer te danken dat Güray een ontdekking deed die heel belangrijk was, maar waarvan de betekenis niet doordrong tot de Zaanse historici 5). Hij onderkent in de IJ-bodem de sporen van een oude, brede, sterk kronkelende stroom waarvan de bedding door de IJ-vloeden werd overspoeld en met klei bedekt. De oorspronkelijke loop was vrij nauwkeurig aan te wijzen door de bij de boringen aangetoonde oeverwallen. *Deze grondsporen stemmen merkwaardig overeen met de door Soeteboom beschreven vroegere loop van de Zaan.* Vanaf het eiland Den Hoorn kronkelde de bedding westwaarts richting Halfweg, bezuiden Ruigoord, vervolgens westwaarts via Spaarndam richting Velsen. Helaas moest Güray aan de oostgrens van het terrein van zijn onderzoek, bij het voormalige eiland Den Hoorn, het boorwerk afbreken omdat het Hembrug-complex en het Noordzeekanaal dit verder onmogelijk maakten. Dat Den Hoorn en de vroegere kleine eilandjes, dat ook de Hemlanden en de Voor-zaan, de voortzetting zouden kunnen zijn van de door hem ontdekte en overspoelde oeverwallen komt niet bij hem op. *Van de Zaan heeft Güray blijkbaar geen weet. Integendeel meent hij dat de door hem ontdekte oude stroom, die hij de naam Oer-IJ geeft, verder in oostelijke richting naar Amsterdam moet hebben gelopen. Hij vervolgt dan ook op zijn kaartje de loop van de bedding met een stippellijn in die richting.* Het raadsel “Zaan” bleef dus buiten beschouwing.

Naar ik meen was Güray de eerste die de naam “Oer-IJ” gebruikte en hij doelde daarmee speciaal op de door hem ontdekte oude stroombedding in de IJ-polders.

Het begrip “Oer-IJ” is door de geologische wetenschap geaccepteerd en geïntegreerd. Zo treft men op reconstructiekaarten het Oer-IJ aan als een water dat al duizenden jaren geleden uitwaterde in Zuiderzee of Almere. Is deze opvatting voldoende gefundeerd?

What is in a name? Doet het er iets toe of we de oude stroomgeul, die Güray ontdekte, nu “Oer-IJ” noemen, of “Oer-Zaan”, of “Zaan” tout court? De naam verandert toch niets aan de werkelijke situatie? Het zijn toch de geolo-

De loop van ir Güray’s ‘Oer-IJ’ (boven) en de afzettingen langs de oevers (onder). Overgenomen uit Boor en Spade V 1952 blz. 3.



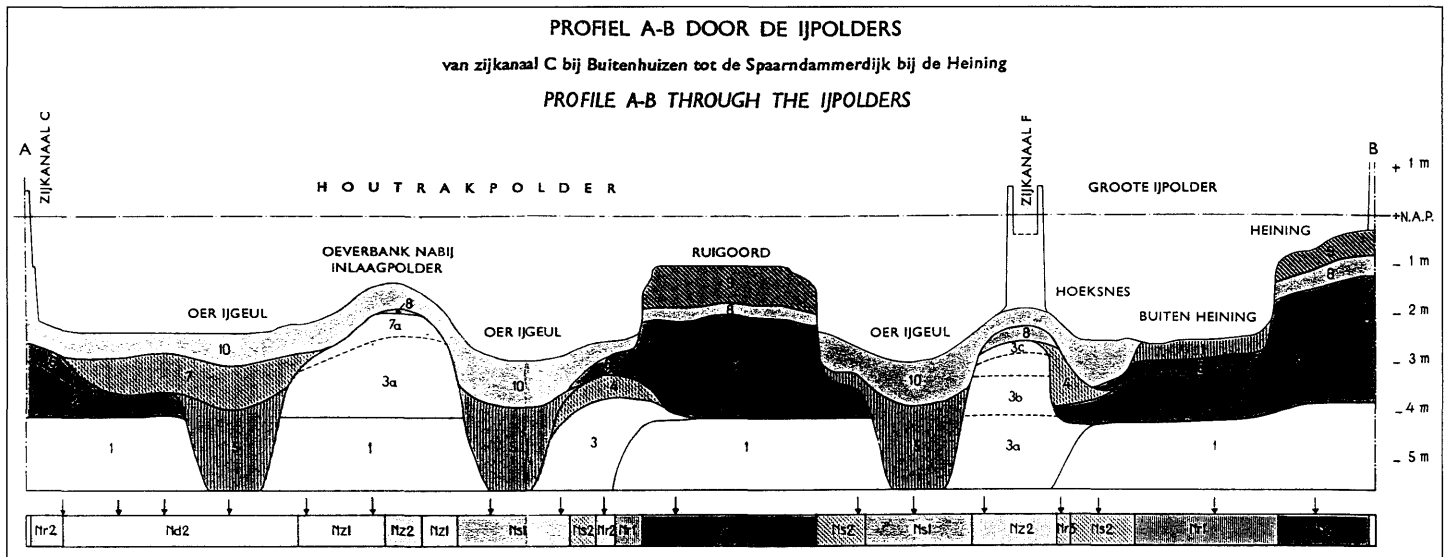
gische vondsten die hier relevant zijn? Inderdaad, ware het niet dat juist in dit geval de naam "Oer-IJ" misleidend werkt, evenals het in het menselijk verkeer misleidend is om een valse naam op te geven. Het gevolg is immers dat men het "tegenwoordige" IJ, zoals dat zich vertoonde vóór de drooglegging, gaat beschouwen als de regelrechte voortzetting van een oer IJ dat zijn loop nam van west naar oost om uit te monden in de Zuiderzee of het Almere. Het is een ongegronde voorstelling van zaken, want geologisch is dat nooit aangetoond. Na Güray heeft men het begrip Oer-IJ nog uitgebreid, min of meer in aansluiting aan een voorstelling van zaken die al lang vóór Güray in zwang was gekomen. Ik doel hier op de mening dat de naamgever van de plaatsen Krommenie en Krommeniedijk - De Cromme-n-ye -, aan die naam is gekomen als zijnde een deel of een voortzetting van het IJ. Inderdaad lijkt deze opvatting, eenmaal uitgesproken, een vanzelfsprekendheid. Zozeer vanzelfsprekend dat generaties lang de Zaanse kinderen geleerd werd, of misschien nog wordt, dat Krommenie zijn naam dankt aan het voormalige grote IJ. Ik vermoed dat deze opvatting in eerste instantie afkomstig is van Jb. Honig Jsz. Jr 6).

De autoriteit aan wie we de fixatie van bovenstaande opvatting danken is de geograaf A.A. Beekman. In zijn "Nederland als Polderland" (1932) beschrijft hij uitvoerig het ontstaan van de Dollard. Ook de Friese Middellzee, eveneens een vergelijkbare zee-arm, krijgt volle aandacht. In tegenstelling daarmee wordt het IJ door Beekman wat schraal bedeed in het begin van hoofdstuk VI dat de IJ-polders behandelt (blz. 243/44): "het voormalige IJ was waarschijnlijk eenmaal een breed water in het Hollandsche laagveen, dat als de voortzetting is te beschouwen van de Kromme-n-ije of Krommenie, die het aan het eene einde met de Alkmaarder- of Langmeer verbond, terwijl het aan het andere einde in het Almere, later Zuiderzee uitkwam. Door de vloed hiervan uitgaand, later ook nog door eenige getijwerking, heeft het zich langzamerhand uitgebreid, deels misschien, doordat het is samengeloopen met eenige plassen langs zijn oevers, totdat het de gedaante van een zeeboezem verkreeg. De hierop voorkomende hoge vloed werden gekeerd door de dijken van Amstelland en Kennemerland ten Zuiden, door die van het Noorderkwartier aan de Noordzijde en door de hoogere geest- en duingronden in het Westen."

Wat Beekman als waarschijnlijk oppert schijnt door Güray's ontdekking gesteund, ja als het ware bevestigd te worden. Güray vond im-

mers dat veronderstelde "breed water in het Hollandsche laagveen", "het voormalige IJ"? Wederkering stemt Beekman met Güray daarin overeen, dat ook zijn IJ uitmondde in Almere resp. Zuiderzee. Of heeft Güray hierin de autoriteit Beekman zonder meer gevolgd?

Na de onderzoeken van Güray is er, vooral in de laatste decennia, veel en belangrijk werk verricht op het gebied van geologie en archeologie in de Zaanstreek. De resultaten zijn vastgelegd in artikelen in Westerheem, orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland maar ook afzonderlijk verschenen als "De vroegste geschiedenis van de Zaanstreek" (1971) en "De Zaanstreek archeologisch bekeken" (Zaanstad, 1983). De interessante bodemvondsten, vooral in Assendelft en Krommenie, hebben niet direct betrekking op ons onderwerp. Dat is wel het geval met de uitwerking van de begrippen Oer-IJ en Oer-IJ-estuarium in de studie van W.H. Zagwijn "De ontwikkeling van het "Oer-IJ" estuarium en zijn omgeving" in de laatstgenoemde bundel (blz. 11-18). We mogen hier in het kort vermelden wat de voornaamste conclusies zijn van Zagwijn in verband met de eerdere onderzoeken van Güray en anderen. Volgens het beeld dat Zagwijn schetst mondde het Oer-IJ aanvankelijk in de Noordzee uit bij Castricum, maar later meer noordelijk, tussen Egmond en Bergen aan Zee. Dit zeegat is sinds de Romeinse tijd voorgoed van de zee afgesloten. De door Güray gevonden fase van het "Oer-IJ", "een kronkelende stroomgeul met oeverwallen", dateert uit de tijd van 2500 - 1800 v.Chr. Aan deze fase - aldus vervolgt Zagwijn - "ging een nog oudere geulvorming vooraf en wel vóór ca. 2700 v.Chr. ...". "Deze geul bestond tegelijkertijd met de oudste strandwallen, die nog bewaard zijn gebleven, en bevond zich op de plaats van het huidige IJ tussen de uiteinden van de strandwal van Haarlem en die van Uitgeest..." "De Zaanstreek zelf vormde het noordelijk randgebied van het Oer-IJ en was sinds ca. 2000 v.Chr. een veengebied, waarin later kernen van hoogveen tot ontwikkeling kwamen. De huidige Zaan moet al tamelijk vroeg zijn aangelegd als een veenwater, dat het meer oostelijk gelegen deel van het Oer-IJ estuarium verbond met het meer zeewaartse". In het bovenstaande naderen we tot dichtbij het probleem "Zaan", zonder dat we een duidelijke voorstelling krijgen van de verhouding of verbinding Zaan - Oer-IJ. Ook de bij het artikel gevoegde kaarten laten dit probleem buiten het beeld. E.J. Helderma, in zijn artikel "Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek",



Profiel; doorsnede door de IJpolders volgens een rechte lijn die loopt vanaf Buitenhuisen via Ruigoord naar de Heining langs de zichtbare stippel-lijn. Ontleend aan de Bijlagekaart 1 van het artikel in Boor en Spade V 1952, Stichting voor Bodemkartering Wageningen, opname Ir A. R. Güray, Directoraat Generaal van Turkse Suikerindustrie, Ankara, Turkije, 1948-1950.

opgenomen op blz. 36 e.v. van dezelfde bundel, nadert het raadsel “Zaan” nog iets dichter waar hij beschrijft hoe het oerlandschap van het midden noordhollandse waddegebied werd “doorgesneden door twee brede geulen, n.l. het Oer-IJ en de Oer-Zaan, die in het noorden met elkaar in verbinding moeten hebben gestaan en ter hoogte van Castricum met een breed zeegat in de Noordzee uitmondten...”. En elders: “Naarmate het veen aangroeide, zullen veenstroompjes hier voor de afwatering hebben gezorgd naar Oer-IJ en Oer-Zaan en zo moeten vermoedelijk bepaalde bochtige ‘sloten’, die vandaag de dag nog als lange linten het Zaanse polderland draperen, nog de reminiscenties zijn aan de laatste fase van deze lang vervlogen periode.” Ten slotte het uitvoerig gedocumenteerde artikel van P.C. Vos (blz. 6-32 in de bundel van 1983) getiteld “De relatie tussen de geologische ontwikkeling en de bewoningsgeschiedenis in de Assendelver Polders vanaf 1000 voor Chr.” De Assendelver polders worden hier beschouwd als “het noordoostelijke randgebied van het Oer-IJ estuarium”. Onder deze laatste benaming wordt dus verstaan dat hele gebied dat in het noorden wordt begrensd door Egmond, in het zuiden door Haarlem, in het westen door de Noordzeekust en in het oosten ongeveer tot aan de Zaan, die op de bijgevoegde kaarten niet voorkomt. Men leert uit deze studie globaal de land- en watersituatie in dat gebied kennen, in kaart gebracht naar de toestand op verschillende tijdstippen. De jongste situatie die geboden wordt, is vervat op de paleogeografische kaart van omstreeks het jaar 300 n.Chr. (blz. 15) Deze laatste kaart reikt in het oosten niet tot de Zaan zodat ook nu weer het raadsel “Zaan” feitelijk buiten beschouwing blijft.

De meer algemeen historisch geografische publikaties begeben zich evenmin dieper in het probleem dat ons hier bezighoudt. J.K. de Cock in zijn “Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de Middeleeuwen op fysisch geografische grondslag” (Groningen, 1965) levert waardevolle gegevens in verband met het IJ, maar verspreid en uit verschillende gezichtspunten, zodat er geen duidelijk beeld ontstaat van de totale IJ-historie. De Cock deelt de veronderstelling van Beekman en Güray dat de geul van het “Oer-IJ” in het oosten uitmondde in de Zuiderzee. Dat blijkt o.a. uit een aantal van zijn gedetailleerde reconstructiekaarten (blz. 68,71, en 118). Van belang voor een juiste beeldvorming is dat De Cock (blz. 143 - 147) constateert hoe de verkaveling van Osdorp zowel als die van Polanen en Houtrijk, uitgaat van of gericht is op het IJ. Dat wil m.i. zeggen dat de ontginning, die door middel van deze afwaterings-verkaveling werd gerealiseerd, ondernomen is vóór de bedijking van het hier als boezemwater in aanmerking komende “Oer-IJ” of Oer-Zaan, dus voordat “Het Tij” de loop van deze stroom door tegenstromen verbrak. Evenzo zal aan de overzijde van deze oer-stroom het land van Zaanen en Zaanderhorn zijn verkaveld en ontgonnen. Zo zijn er uit het werk van De Cock meer bouwstoffen te putten voor de geschiedenis van het IJ waar wij hier niet verder op in kunnen gaan. Overigens is het merkwaardig dat ook De Cock niet aan de toch voor de hand liggende mogelijkheid denkt dat Güray’s “Oer-IJ” en de Zaan eenzelfde stroom zijn geweest. De verwarring die is ontstaan door het begrip Oer-IJ speelt een rol als De Cock (blz. 17) opmerkt: “Het veen waterde af door middel van verschillende stroompjes op de bovengenoemde oude

stroomgeul, *gevormd door het IJ*, de Krommenie en de Uitgeester Dye. Verschillende van deze veenwatertjes zijn nu nog gemakkelijk in het land aan te wijzen als het Spaarne, de Liede, de Zaan en dergelijke”. Dat het afwateren volkomen van aard veranderde en bijkans onmogelijk werd door de noodzakelijke aanleg van dijken na het inbreken van de Zuiderzee, d.w.z. na het ontstaan van het IJ (Tij), komt hier niet duidelijk tot uitdrukking. *Wat als Oer-IJ wordt beschouwd was een stroom, tegengesteld aan datgene wat later het IJ ging heten.*

J. Westenberg (Kennemer Dijkgeschiedenis, 1974) beschrijft aan de hand van zeer vele gegevens het zo ingewikkelde stelsel van waterlopen en landverdediging in Kennemerland, met zijn bijkans onontwarbare systeem van dijken en dijkjes. Westenberg is soms onduidelijk of er opgetreden moest worden tegen wateroverlast uit het westen of uit het oosten, uit de Noordzee of uit de zich vormende Zuiderzee. Dit hangt weer samen met de onduidelijke voorstelling (blz. 10) over de wording van het IJ. Ook bij Westenberg blijft de verhouding Zaan-IJ in het vage.

3. Het Kromme IJ van Beekman

Het is vreemd dat Beekman zijn opvatting dat de Cromme-n-ije zo heette als zijnde een deel van het grote IJ niet wat zorgvuldiger heeft getoetst. Hij is afgegaan op de naamsovereenkomst in de vormen voorzover die hem bekend waren. En: er bestond inderdaad een verbinding van beide wateren. De naamsovereenkomst was echter maar schijn en de verbinding van het water was niet een onmiddellijke want tussen beiden lag de Velsere- of Wijkermeer. Maar dat is toch een deel van het grote IJ? Inderdaad heeft het IJ-water zich verenigd met Velsere- alias Wijkermeer, maar de zeer oude naam Velsere-meer wijst op een vroegere zelfstandigheid. Men denke aan de bij Velsen ontdekte sporen van havenwerken uit de romeinse tijd! Op originele oude kaarten, ja zelfs nog op die uit de 18e en begin 19e eeuw vinden we ter plaatste steeds de naam Wijkermeer en in geen geval IJ, IJe of Tije. *Volkomen in strijd daarmee hebben de reconstructiekaarten allen de naam Wijkermeer vervangen door IJe of Ye.* Dat doet mr G. de Vries Azn al op zijn reconstructiekaart van Hollands Noorderkwartier in 1288 (1865). Was ook hij aanhanger van de eenheid IJ-Krommenye? Hij zegt het niet uitdrukkelijk maar gebruikt de namen IJ en Wijkermeer afwisselend voor hetzelfde water (blz. 123).

Het water dat het Assendelver gebied in het westen begrenst, sedert mensenheugenis de Kil genoemd, is al in 1357 afgedamd. Het is te beschouwen als het rechte gedeelte van wat, veel noordelijker, de Krommenie of Crommenye heette. Dit water wordt al genoemd in de oude Egmondse geschiedbronnen van de 12e en 13e eeuw en heet daar *Hi*. In een opsomming van landen die de Egmonder Abdij bezat in Assendelft, waarschijnlijk daterend uit circa 1214, treffen we een viertal aan (Oppermann, *Fontes Egmondenses*, blz. 82 en 93) dat van belang is omdat er uit blijkt dat het water *Hi* niets te maken kan hebben met het latere IJ. In twee van deze gevallen gaat het om land dat omschreven wordt als liggende in het westelijk deel van Assendelft, vanaf de dorpsweg tot in de *Hi*. In het derde geval gaat het om twee stukken land die in elkaars verlengde liggen, strekkende vanaf *Velsere* tot aan het water dat *Hi* genoemd wordt. Omdat we geen detailkaart bezitten uit die tijd is de situatie van dit geval niet zonder meer duidelijk, maar er valt wel uit te concluderen *dat er onderscheid is tussen het Velsere meer en het water Hi*. Vreemd is dat De Cock (blz. 156) in deze zelfde passage juist het tegendeel leest, waar hij zegt dat *het gedeelte van het IJ tussen Velsen en Assendelft destijds Velsere meer heette*. Wat de oorzaak was van deze misvatting zullen we hierna zien. Het vierde geval is het interessantste. Het betreft de opbrengst van land dat zich uitstrekt van het Velsere meer tot in Sadne, dat is Zaande. Dit betekent dat het Velsere meer ergens dichtbij het Zaanse land kwam zonder dat er sprake was van IJ of *Hi*. Het land in kwestie heet te liggen in “Smalewere”. Mogelijk was dat in de buurt van het later buitengedijkte “Buitenhuisen”, de prijsgegeven oude dorpstraat die meer westelijk rooide dan de binnendijkse dorpstraat. We zijn hier in de buurt van de oude stroomloop “Oer-IJ”, het Houtrak, Polanen 7).

4. De werkelijke oorsprong van de naam IJ

De waarschijnlijkheid dat de namen IJ en Krommenie niet oorspronkelijk met elkaar in verband staan wordt tot zekerheid wanneer men zich verdiept in de oudere naamsvormen van het IJ. *Dan blijkt dat de naam IJ een verbastering is van een oudere benaming die we als authentiek moeten beschouwen. Op originele kaarten en in originele geschriften treffen we de vorm IJ nergens aan vóór circa 1550 en daarna tot circa 1600 aanvankelijk nog maar zelden.* Eerst in de loop van de 17e

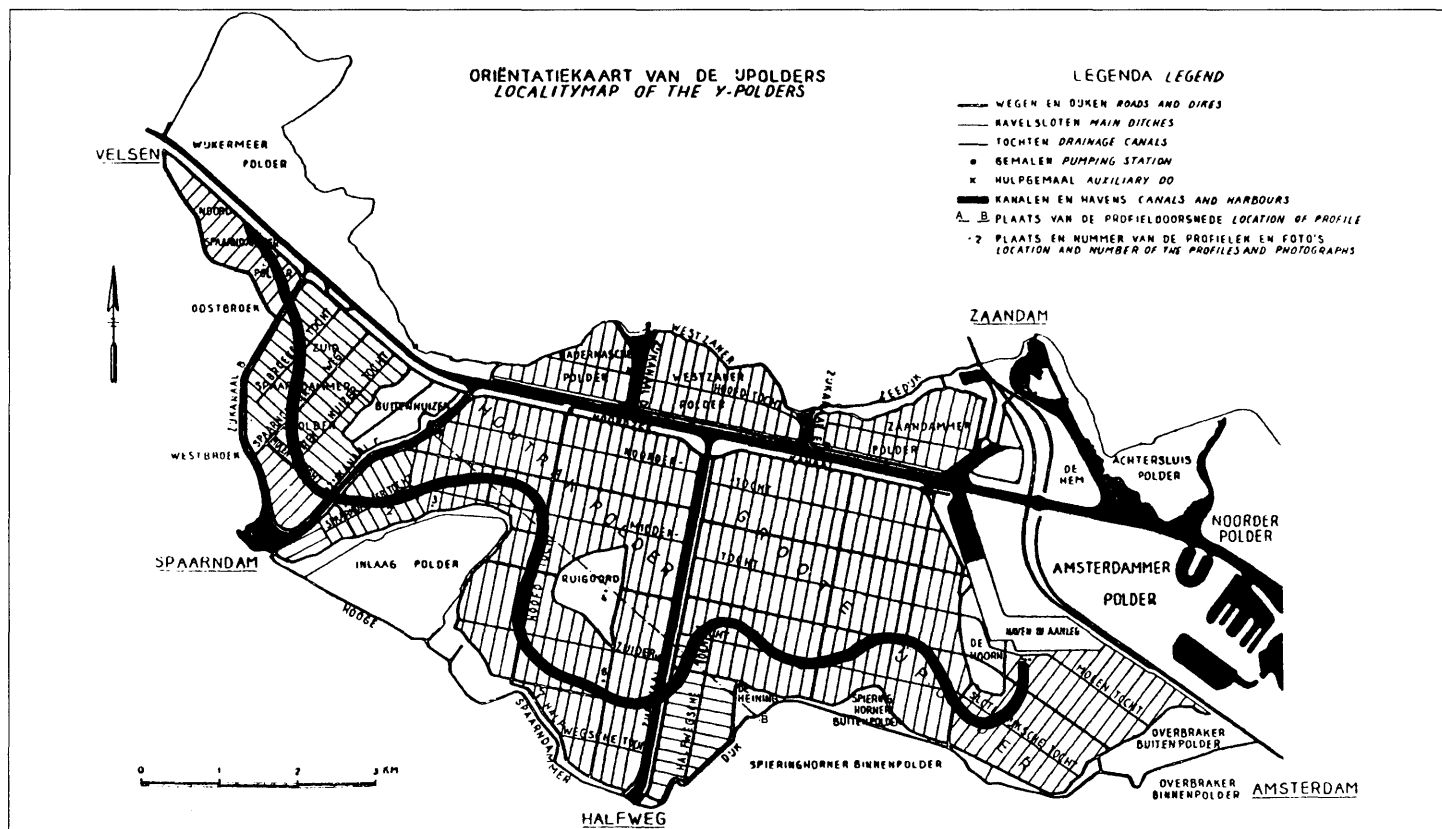
eeuw wordt de naam IJ of Y, soms IJe, algemener. *Vóór 1550 luidt de naam zonder uitzondering die Tije, Thije, ook wel het Tije of Tye.* Hoe komt het dat men daaraan zo weinig aandacht heeft besteed? Waarom noemen de reconstructiekaarten dit water steeds Y of Ye, IJ of IJe? Omdat meestal nagedrukte bronnen worden geraadpleegd en niet de in de tijd zelf getekende en geschrevene. Het is de correctie-zucht die dan heeft toegeslagen. Historici en charterboeken uniformeren als vanzelfsprekend de naam tot IJ of, als kleine concessie aan de oudheid, IJe. De misvatting ontstaat dan dat de vorm TIJ fout is, te wijten aan onkunde, slordigheid of samensmelting met het lidwoord. Zelfs tot in overigens letterlijke citaten is de "correctie" toegepast. De naamkunde is daarvan het slachtoffer geworden.

nasche Vaart beschreven als "Beginnende van het Thije af, gaende Noord aan ten eynde van de Jurisdictie van Westzaanden". In een uitspraak van het Hof van Holland van hetzelfde jaar (blz. 198 vlgg.) wordt consequent gesproken van *het Ye*. We zijn hier dus midden in de langdurige overgangsfase.

De oude vorm verschijnt nog nadrukkelijk (blz. 429) in een omschrijving van 1 september 1599: "...waer toe oock behoort tottet voorz. vierendeel den Hooren, ghelegen in 't Thye bezuyden die Hollesloot...". En nog veel later, 26 februari 1628 (blz. 444): "... die groote steenen Sluyse, leggende op Zaanerdam in de Ban voorsz. op het Thye...". Zelfs nog op 1 maart 1650 (blz. 500): "... om seecker Wtwateringh, leggende inde Zeedijk op het Thye inden voorsz. Hoogendijk...". Zuiver in de oude vorm is ook de vergunning van het Hof van Holland om twee opzichters voor de Westzoner Zeedijk te mogen aanstellen omdat "...deselve dorpen belast zijn met groote sware Dijckkagien, bedragende wel sesthien hondert Roeden of daer omtrent, daer veel kaledijk ofte platedijk, dat geen voerlant en heeft, onder begrepen is, ende wert tot veele plaetsen (aldaer voerlant is) 'tselve dagelijcx van den Wateren genaemt het Thye, inne gewonnen, afgespoedt, ende gesleten, sulcx dat sy-luyden dagelijcks het voerlant dat daar noch is verliezen...". Dit levendige beeld

Oriëntatiekaart van de IJ-polders waarbij het gebied van Ir Güray's bodemonderzoek is aangeduid door de kavelsloten. Overgenomen uit Boor en Spade V 1952 t.o. blz. 1. Er blijkt geen kaart ter beschikking te zijn waar Güray de loop van zijn 'Oer-IJ' heeft uitgezet op de oppervlakte. Daarom is op deze kaart aan de hand van de gegevens die loop bijgetekend. Dat kon niet exact geheel juist maar slechts schetsmatig geschieden.

De sprong van de uitspraak *het Tij* naar *het IJ* is minimaal en voltrok zich ongemerkt in uitspraak en spelling nadat het "IJ" zijn grootste omvang had bereikt en de getijdenwerking - oorzaak van de naam - geen typisch kenmerk meer was van wat onherroepelijk een zee-arm was geworden. De bewijsplaatsen zijn legio. De gedrukte Privilegiën van Westzaanden en Crommenie (1661) zijn in dit opzicht betrouwbaar want ze leveren veel voorbeelden van de oude vorm. In een accoord van 12 november 1632 (blz. 206) wordt de Nauer-



van het Thye (blz. 101-102) is gedateerd 23 maart 1549.

Ook in andere dan de Zaanse bronnen vinden we niet anders dan voorbeelden die het bovengestane bevestigen, vooropgesteld dat de bron origineel is of minstens correct geciteerd. Fockema Andreae (blz. 79) vermeldt de machtiging die graaf Willem VI in 1413 aan het Hoogheemraadschap Rijnland verleent tot de aanleg van een nieuwe watergang, de “Kostverloren Vaart”, “streckende uyt Amstelremeer voorbij den Heyligenwech besijden den Carthusers opgaende ende uytwaterende in den Tye.” Zowel de Handvesten van Van Leeuwen (blz. 71-79) waaraan dit is ontleend als Fockema Andreae die citeert houden zich aan de originele spelling.

Een heel vroege vermelding, daterend uit ±1295 of 1296 is voor ons van bijzondere waarde: “... .. alle die zalmen ende stoeren (steuren), die ghevangen worden in die tye, in Crummene, in Limmere, vinde wi den grave.” (De Fremery, Suppl. Oorkondenboek Holland en Zeeland 309.)

Hoever “die tye” toen al was binnengedrongen blijkt hieruit niet, maar wel is uit dit heel vroege voorbeeld duidelijk dat we te maken hebben met twee verschillende en verschillende benoemde wateren, *die tye* en *de Crummene*, niet dus met één “IJ” 8). Waarschijnlijk lijkt het dat *Crommenye* altijd als *Krommenie* is uitgesproken.

Soms is het onmogelijk om achter de originele spelling te komen. Een enkel voorbeeld ter illustratie: Ter Gouw (Dl. 1, blz. 85, noot) merkt op “Dat men in de 14e en ook nog in de 15e eeuw het Damrak het Y noemde, blijkt uit een brief van 1333, waarin gesproken wordt van hofsteden “op die westside van der have-ne, streckende wte ‘t Ye toit der grafte toe”, v. Mieris II D blz. 544”. In het 29e Jaarboek van Amstelodamum (anno 1932) haalt Mr. W.F.H. Oldewelt deze zelfde plaats uit Van Mieris aan in verband met de erfpachtsuitgifte op 1 mei 1333 van een viertal erven maar spelt in zijn citaat de naam “ute t’Ye”. En tenslotte in het 79e Jaarboek van Amstelodamum (anno 1987) haalt nog eens S.A.C. Dudok van Heel dezelfde plaats aan en spelt dan weer als Ter Gouw “ute ‘t Ye”. Dat zijn wel subtiele verschillen, maar ze geven te denken. Oldewelt, de archivaris, zal Van Mieris wel juist geciteerd hebben. Maar heeft Van Mieris de originele brief van 1333 juist gecopieerd?

Vermoedelijk niet. Ik was niet in de gelegenheid het te collationeren, maar meen er op te mogen vertrouwen dat in de originele brief staat “ute tye”.

De merkwaardige vermelding van 1 mei 1333 leert ons nog iets anders dat van belang is. Het water van het Damrak werd in 1333 aangeduid als *Tye*, terwijl het nota bene een stuk van de Amstel was. Het woord, de naam *Tye* moet dus een kwaliteitsaanduiding zijn en slaan op de werkzaamheid van eb en vloed die reikte tot aan de dam in de Amstel. Zo zal men overal waar die getijdewerking doordrong dat water *Tij* of *Ty* hebben genoemd 9).

Die naam bewaarde nog eeuwenlang de herinnering aan de vele stormvloed die van het oosten het zuiderzeewater steeds verder het land in dreven en dit verwoestten. Bij de bevolking bleef de naam in zijn oude vorm lang in herinnering. Soeteboom getuigt ervan. Maar zelfs nog een eeuw later komen we hem tegen in een dagboeknotitie van de Koger olieslager Gerrit Caeskoper Honigzoon d.d. 21 november 1759 (“uit den gulden Bijkorf”, blz. 30): Claes (zijn 14-jarige zoon, DV) was na Amsterdam met de Vos onze veerschuyt en quam ook zoo weer thys met veel moeyte wegens t Grondijs op t Tij...”. Een aardige tegenhanger bij deze notitie is de opmerking van de oud-schout Simon Jongewaard (“Iets”, blz 180) die een bekend gezegde aldus varieert: “... als het Y verloopt moet men de bakens verzetten.”

Naast de geschreven en gedrukte bronnen leveren de oude kaarten hun materiaal ter staving van het feit dat het IJ vroeger de naam *Tij* heeft gedragen. Het is moeilijk om uit de overvloed van kaartmateriaal een keuze te maken. De catalogus van kaarten van Holland’s Noorderkwartier, aanwezig op de grote tentoonstelling van 1917 in Amsterdam (Stedelijk Museum!) somt heel veel kaarten op. Er valt niet aan te denken om in het bestek van deze beknopte publikatie het betreffende kaartmateriaal te overzien en een keuze daaruit te maken. Dat werk blijft voorbehouden aan degene die ooit de geschiedenis van het IJ zal schrijven. Nu zullen we het ons gemakkelijk maken door te profiteren van de prachtige uitgaven van de laatste tijd die in betrouwbare reproducties voldoende materiaal leveren om de hier naar voren gebrachte feiten te staven. We kunnen al beginnen bij de kaarten die De Boer in “Tusschen Kil en Twiske” in 1946 opnam. Op de blz. 24 en 25 zien we de merkwaardige kaart van Assendelft, getekend als kopie van een kaart van 1595, waarop drie maal de naam als *het Tye* voorkomt (eenmaal daarvan als *Tije*). Ten westen van “Buitenhuisen” zien we de naam *Wijcker Meer*. De beide andere kaarten, die van Assendelft door Tijs Claasz met de dijkdoorbraken van 1717 en het fragment van de kaart van Kennemerland

Deze gecombineerde foto toont de Zaan vanaf Koog aan de Zaan (onder) tot in Wormerveer (boven) en is opgenomen door de Geallieerde Luchtmacht op 12 of 13 september 1944.

Luchtfoto-archief Staring Centrum, Wageningen, archief nrs. 297-xIII-1 en 297-xIII-3.

De grote breedte van de rivier en de forse meandering zijn indrukwekkend.

Uit het verkavelingspatroon valt veel af te leiden over de wijze van ontsluiting en ontginning.



door Nic. Visscher uit de eerste helft van de 18e eeuw (bij De Boer, resp. t.o. blz. 24 en 33) tonen duidelijk de situatie van het Wijcker Meer, tussen de Kil en het IJ, dat op de kaart van Tijs Claesz genoemd wordt *T YE*, als een aarzeling tussen 't Ye en Tye. Bijzonder duidelijk zijn de oude proceskaarten, uitvoerig besproken door Huussen in Amstelodamum Jaarboek 1972 (opgenomen door Hammeleers, blz. 88-101), behorend tot de alleroudste kaarten van het Noorderkwartier, van de hand van de landmeter Willem Hendricxs Crook uit 1529 en waarschijnlijk 1530. Op ons maken die kaarten een primitieve indruk, maar ze zijn uiterst waardevol. Ze vermelden de naam Thy overduidelijk, bij het Wijckermeer ontbreekt de naam echter. Er blijkt hoeveel buitendijks "voorland" er aan de vloed is prijsgegeven. Diepe inhammen geven de Thy-oeveren het aanzien van aan flarden gescheurde lappen stof. De kaarten hebben als bewijsmateriaal dienst gedaan in een proces dat tot in hoogste instantie werd verloren door de eigenaren van buitendijks land die weigerden om contributie te betalen aan de Hondbosse Zeewering. De opgelegde aanslagen waren hoogst onbillijk want het in "die Thye" gelegen buitendijks land genoot geen enkele bescherming van de Pettemer Zeewering. Dat zij niettemin tot betaling werden veroordeeld kan alleen verklaard worden uit het feit dat deze landen vroeger wel onder die bescherming vielen en hierin ligt een indirect bewijs voor het geleidelijk teloorgaan van land. Het is een slijtageproces geweest dat meer dan vier eeuwen heeft geduurd.

Curieuzer nog dan deze proceskaarten is de kaart van "Waeterlant" die het hele Noorderkwartier afbeeldt en beschouwd kan worden als de oudste bekende kaart waarop de hele omringdijk van Waterland en Westfriesland zorgvuldig is vastgelegd (Hameleers, blz. 108-109). Zowel het doel als de tekenaar van deze kaart zijn onbekend. De blijkbaar volledige waarmee hier de steden en dorpen bij name en ligging zijn aangegeven maakt het m.i. waarschijnlijk dat deze kaart gediend heeft om alle contribuanten van de Hondbosse per woonplaats of schoutambacht in kaart te brengen. Ook op deze heel oude kaart staat duidelijk de naam *Het Tij* (ten oosten van Amsterdam) en in de kleine variant *Het Tye* ter hoogte van "Wessanen".

We mogen ons beperken tot deze paar kaarten. Veel 16e en 17e eeuwse kaarten zouden nog zijn aan te voeren. Belangrijk zou het zijn om te weten wanneer voor het eerst de naam *IJ* op een *originele* kaart verschijnt. De beroemde kaart van Joost Jansz. Beeldsnijder,

waarvan de eerste afdruk dateert uit 1575, zien we bij Hammeleers in kleur afgebeeld op de stofomslag naar een uitgave van 1773. Het water heet dan DEN YE, en ook op andere uitgaven tot in de 19e eeuw is het Y of Ye. Geen kaart is later zo vaak gereproduceerd als deze en, wat spelling betreft, dus onbetrouwbaar. Van de oudste druk schijnt geen exemplaar bewaard te zijn; we leren dus de originele spelling niet kennen. Naast deze oorlogskaart, vervaardigd in opdracht van Alva, is nog van belang een andere oorlogskaart, ook al ten behoeve van de Spaanse vijand van destijds vervaardigd door Christiaan Sgrooten ($\pm 1530 - \pm 1604$) die we afgebeeld vinden bij H. Lambooy "Getekend land", blz. 16. Volgens J. Westenberg zou deze kaart van Sgrooten gedeeltelijk berusten op veel oudere gegevens, mogelijk zelfs daterend uit het midden van de 15e eeuw. Ook hier heet het latere IJ "*De Tye*".

Al deze gegevens over de naam van *het IJ* in vroeger tijd zijn niet bedoeld om de lezer te vervelen maar om te bewijzen dat *de naam IJ is ontstaan om het water aan te duiden dat zich vormde door de uit de Zuiderzee opdringende waterfloeden, die van oost naar west verwoestingen aanrichtten, en dat het dus niet de naam geweest kan zijn van de van west naar oost kronkelende stroom die door de vloeden werd overspoeld en na ontdekking door Gûray de naam Oer-IJ ten onrechte kreeg toegewezen.*

Dat de naamkundigen een ander beeld schetsen van de oorsprong van de naam *Het IJ* 10) komt eendeels voort uit het feit dat zij de oudste vorm in zijn overtuigende frequentie niet als zodanig hebben onderkend, anderdeels uit de zekerheid waarmee wordt uitgegaan van het axioma van de identieke herkomst van de namen IJ en Hi. Eén en ander blijkt als Schönfeld (blz. 141) opmerkt: "Opvallend is ook, dat *Hi* herhaaldelijk in plaats van *I* ('t IJ) geschreven wordt (bijv. Fontes Egmundenses, blz. 93); waarnaast voorkomt *Die Tye* (op de kaart van Pietersz. anno 1564)...". Schönfeld stelt hier naast elkaar een vermelding uit omstreeks het jaar 1200 naast een uit 1564. Daar liggen drie en een halve eeuw tussen en ze hebben betrekking op twee verschillende wateren.

Een oorzaak van de verwarring schuilt in de algemeenheid van de waternaam Ie - IJ - IJe - Ee, etc. Die betrekkelijke algemeenheid zou een waarschuwing moeten zijn om niet al te snel te besluiten tot identiteit bij gelijkende namen, zoals Beekman deed in 1932 en in navolging van hem de samensteller van de naams-index bij Oppermann's uitgave van de

Fontes Egmundenses. Bij de naam *IJ* verwijst deze naar *Hi*, en *Hi* wordt verklaard als *aqua het IJ!* Zowel De Cock als Schönfeld werden het slachtoffer van deze “vanzelfsprekendheid”.

5. De oude Zaanloop en Zaanderhorn

Güray heeft niet exact op de bodemkaart de door hem gevonden sporen afgetekend. Hij volstaat met een schets van het verloop zonder die te projecteren op de oppervlaktekaart en geeft daarnaast een dwarsdoorsnee die loopt van punt A bij Buitenhuisen naar punt B bij de Heining. Op die dwarsdoorsnee verschijnt de oude stroomgeul op drie plaatsen: tussen Buitenhuisen en de Inlaagpolder aan de overzijde, tussen de Inlaagpolder en Ruigoord en tussen Ruigoord en de Heining. Uit de volledige kaart van de boringen blijkt nu dat Güray in de eindfase van zijn onderzoek aan de oostkant van het terrein nog ver ten oosten van het voormalige eiland Den Hoorn heeft geboord zonder daar de sporen van de oude geul te hebben aangetoond. Integendeel, het spoor wees naar het noorden tot de boringen inderdaad moesten ophouden, ongeveer halverwege de lengte van Den Hoorn. In plaats van nu zijn stippellijn voor het veronderstelde verdere verloop naar het *noorden* te vervolgen, laat hij die beslissend naar het *oosten* afslaan: *een direct gevolg van de Oer-IJ-doctrine*. Op het eindpunt van zijn onderzoek is hij slechts 2 à 3 km verwijderd van de voormalige Hemlanden en de Voor-Zaan maar nog circa 7 km van de monding van de Amstel in het IJ.

Historisch bekende feiten uit de eeuwen waarin zich de groei van het IJ afspeelde zijn schaars, het is feitelijk de protohistorie van dit gebied. Toch steunen zij Soeteboom's vermoeden, dat vóór vier eeuwen in het Zaanse land nog nauwelijks sprake was van eb en vloed, (Soeteboom, blz. 157): “... ick houde voor gewisser dat over de vier hondert jaeren de landen tusschen Water- en Amstellandt weynig of geen eb en vloet hebben gehad.”

De oudste vermelding van Zaanderhorn is te dateren tussen de jaren 1151 en 1161 en komt voor in Fontes Egmundenses (blz. 89). Daarin is sprake van land dat aan het klooster van Egmond was aangeboden terwille van de nagedachtenis van heer Willem van Haarlem bijgenaamd Kinbac. Het betreffende land is gelegen in *Sadenhorne*, volgens Oppermann “*het eiland de Hoorn in het IJ*”. Zaanderhorn dus, maar dat dat toen al een eiland zou zijn geweest is een blote gissing. Zelfs “het IJ” is hier ter plaatse, zo vroeg in de tijd, een gissing.

Veeleer valt te denken aan een kenmerkende plaats in het gebied Saden (= Zaan), gelegen in de grote bocht die de Oer-Zaan van oostelijke richting doet ombuigen naar het noorden, richting (van het latere) Zaandam. Het geschonken land behoorde klaarblijkelijk tot de eigendommen van Willem van Haarlem's erfgenamen, die in “Saden” dus wel meer land zullen hebben bezeten.

Was hij de stamvader van de heren van Zaan-den?

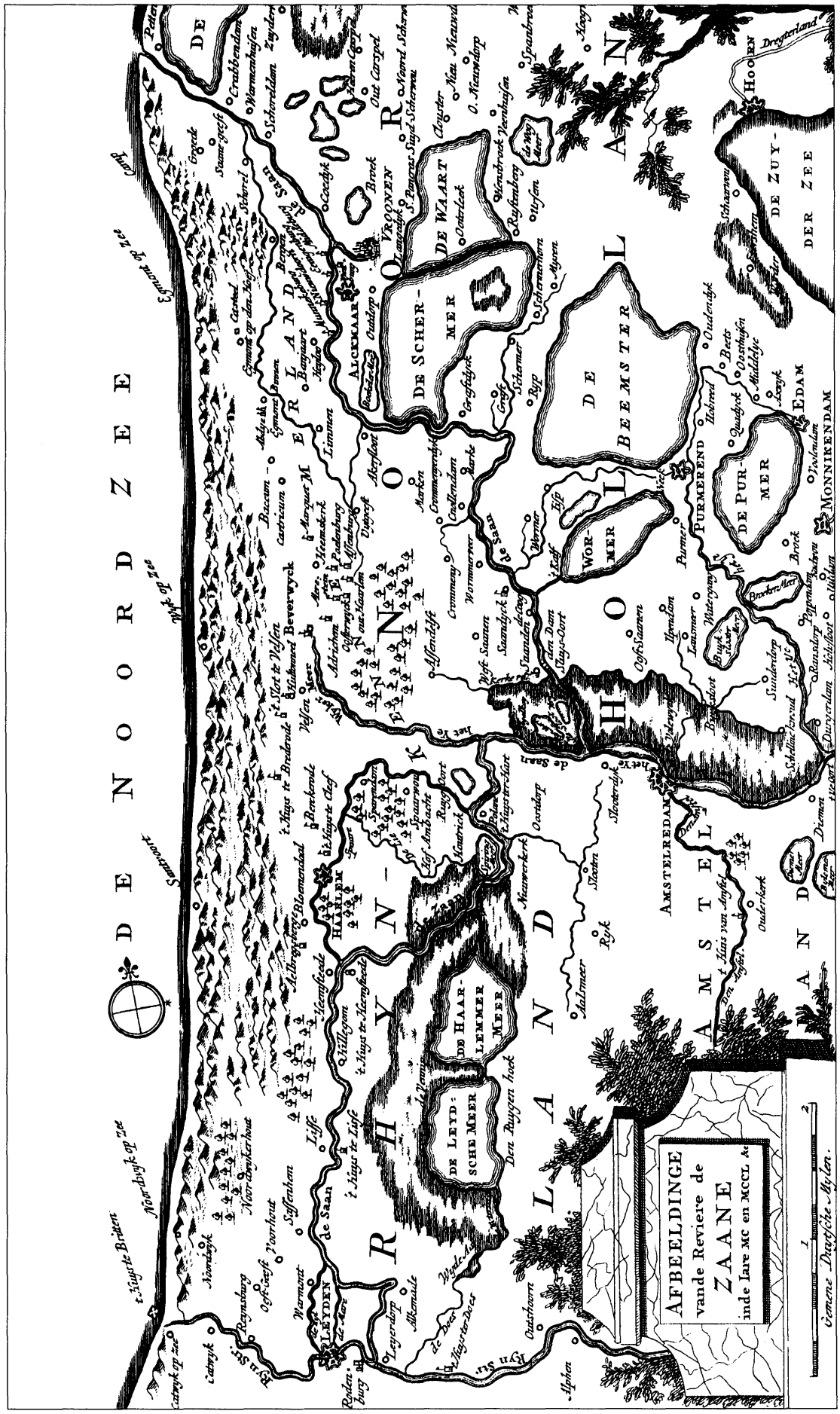
Belangrijker is dat de naam Zaanderhorn in feite alle twijfel wegneemt. Hier is sprake van een hoorn, een grote ombuiging in de Zaan die een koersverandering betekent, en niet van aftakking of zijtak van een andere stroom, met name niet van een Oer-IJ.

Aan deze oudste vermelding van Zaanderhorn heb ik een opstel in De Zaan van 1947 (blz. 115 vlgg.) onder de titel “Over de oudheid van ‘Zaanderhorn’” de overweging vastgeknoopt dat de enige nog oudere vermelding van een Horn of Hoorn voorkomt in de oudste oorkonde betreffende het graafschap Holland van 4 augustus 889 (Obreen, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, blz. 9 en 10, nr. 18). Daarin schenkt Arnulf, koning van Oost-Francië aan zijn getrouwen graaf Gerulf - vader van graaf Dirk I - goederen in eigendom, die gelegen zijn in het gebied dat door Gerulf als graaf (toen nog ambtenaar) werd bestuurd. Onder de opgesomde bezittingen bevindt zich “in Hornum hobam unam”, dat wil zeggen in Den Hoorn een hoeve. Om verschillende redenen mag men veronderstellen dat hier van Zaanderhorn sprake is (van de latere stad Hoorn kon toen zeker nog geen sprake zijn). Dus anno 889 bestond er mogelijk al een belangrijke hoeve in Zaanderhorn 11).

De systematische ontginning van het Zaanse veengebied valt niet exact te dateren maar men mag deze, met De Cock en anderen, naar schatting plaatsen in de 11e eeuw, mogelijk eerder aangevangen, mogelijk later voltooid. Die ontginning betekende een systeem van afwatering door middel van evenwijdig gegraven sloten die nu nog in het landschap te herkennen zijn. Dat is gebeurd vóór de bedijking en vóór de afdamming van de Zaan, die als boezemwater fungeerde. De toenmalige stand van het Zaanwater moet dat mogelijk hebben gemaakt. Een grootse onderneming. Dat het ontwaterde land door krimp lager kwam te liggen, de ontwatering moeilijker werd en het water in die mate terugkwam dat bedijking en afdamming alom noodzakelijk zouden worden, dat alles had men blijkbaar niet voorzien 12).

Midden 12e eeuw, in het jaar 1155, is het

Afbeelding van de Reviere de Zaanse inde Iare MC en MCCL & c. Uit Henderik Soeteboom, Zaanlandze Arcadia 1658, uitgave Amsterdam 1702 blz. 145. Deze kaart is een moedige poging om in één beeld te verenigen wat is ontleend aan feitelijke waarneming, aan overlevering en aan gissing over een tijdsverloop van niet minder dan 5 à 6 eeuwen. Een hopeloze taak.



“kerspel” Saenden door de Drechtvriezen verwoest. Hebben zij op hun weg daarheen inderdaad meer dorpen verwoest? Alleen het dorp Saenden of Zaanden wordt met name genoemd. Daarom lijkt het waarschijnlijk dat deze Friezen toen reeds te water door de Zuiderzee en via het ingebroken TIJ de Zaanoevers bij Zaanderhorn konden bereiken. Dat de bewoners van Osdorp en zelfs Haarlem te hulp schoten en de Friezen werden verslagen, wijst in elk geval op het toen nog direct bereikbaar zijn van het Zaanse land uit het aangrenzende zuiden.

In de vaak onontwarbare geschiedenis van het graafschap Holland, met zijn verwickelingen naar binnen en naar buiten, is tijdens de zogenaamde Loonse oorlog - de strijd van Lodewijk van Loon tegen de graaf van Holland - sprake geweest van verwoesting in 1204 van de Amstelse “aggr” door de Kennemers, die zodoende te water de weg naar Utrecht openden. Deze aggr moet dus welhaast een dam zijn geweest; een vroege, misschien niet eens de eerste “Amsteldam”. Toen, vóór 1204 dus, is een dam in de Amstel al nodig geweest om het opdringende Tij-water buiten het Amstelgebied te sluiten. De Zaan-dam, de enige - of was ook dit niet de eerste dam in de Zaan? - dateert van ongeveer een eeuw later. Daaraan is globaal af te lezen het tempo van binnendringen van het Tij westwaarts. In 1285, mogelijk ook al eerder, verwoest “de wilde zee” zelfs de Spaarne-dam (Fockema Andreae, blz. 40). De oude stroombedding van de Zaan is dan dus al door het Tij-water overspoeld en biedt dat Tij-water een gemakkelijke doortocht naar het westen. De oude stroom wordt overweldigd door een tegenstroom en al vroeg heeft “Rijnland” zich daartegen moeten wapenen en verdedigen. Dat gebeurde met kracht en werd door de grafelijke regering gestimuleerd en gecontroleerd. Het was één van de belangrijkste objecten van het Hoogheemraadschap Rijnland. De noordoever van de oude Zaan genoot niet diezelfde directe zorg van de grafelijkheid als de zuidelijke en was overgelaten aan de heer van Zaanden. Zijn land werd aangevreten door de vloed die de Zaan-oeveren overstroomden, vloed die soms terugweken, maar toch altijd weer met grotere kracht kwamen opzetten. De 12e en vooral de 13e eeuw waren vol rampspoed. Mogelijk was de grootste ramp nog de mislukte samenzwering van een zevental voornamen die uitliep op de moord op graaf Floris V in 1296. Heer Willem van Zaanden heeft daaraan deelgenomen. Zijn goederen werden verbeurd verklaard en vervielen aan de grafelijkheid. Er

volgden jaren van stuurloosheid.

Het dijkonderhoud was nog op primitieve wijze verbrokkeld en afhankelijk van particuliere ingelanden, die met hun land aan de dijk grensden. Dat werd nauwelijks beter toen de heerlijkheid Zaanden in 1308 werd toegewezen aan heer Jan van Henegouwen-Beaumont ter gedeeltelijke inlossing van een hem toekomende erfenis. Deze nieuwe heer had zijn aandacht te verdelen over een zeer verspreid liggend gebied dat hem grotendeels vreemd was en waarvan de opbrengst - en daar ging het toch om - door zijn rentmeesters moest worden geïnd. Een merkwaardig document over dat beheer bleef bewaard en het geeft ons een plotselinge inkijk in de Zaanse opbrengsten. Het is de Rekening van Willem Verbaertsonne betreffende goederen van Jan van Beaumont in Holland van 16 mei 1316 tot 15 mei 1323 (Rek. der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis, 2e deel, Nalezing 1929, uitg. Hist. Gen. te Utrecht). Het lijkt een problematische, nagenoeg failliete boedel met hoogst onzekere inkomsten. Wat we te zien krijgen, zijn de restanten van een vroegere toestand die nu in ontbinding verkeert. Het zijn sluisopbrengsten - verpachte visserijen en/of schutgelden - van de sluisen te Zaanderdam, van de Hollesloot, van Zaanderhorn, van “ten Polle”, dat Polanen moet zijn. Dat zijn juist nog de belangrijkste plaatsen in het oude stroomgebied van de Zaan. De opbrengsten zijn sterk wisselend, want soms brengt een sluis enige jaren niets op, omdat hij was “toegesleghen”, dan weer omdat hij “ledigh” lag. De Holensloot (later werd de naam Hollesloot) brengt na de afrekening over 1319-1320 niets meer op. De Holensloot, die hier tot Westzaanden wordt gerekend, zal oorspronkelijk niet anders zijn geweest dan een afwateringssloot op de Zaan, maar verwijddde allengs tot een diepe en brede stroom, als een wig tussen Zaanderhorn en Westzaanen. De definitieve doorbraak van deze “sloot” zullen we dus omstreeks 1320 mogen stellen.

Het is bij brokstukken dat historische gegevens ons inlichten over de strijd tegen het opdringende Tij. Plotseling, aan het eind van de 14e en het begin van 15e eeuw, valt er licht op de strijd die de Oostzanen tegen het buitenwater hebben te voeren. Het grafelijk bestuur krijgt het druk met de problemen die daar ontstonden. Herhaaldelijk worden de schepenen van Oostzaanen naar het hof van de graaf, in ‘s-Gravenhage, ontboden en soms daar vastgehouden. Dit deel van het domein van de graaf wordt bedreigd met de ondergang. De Oostzanen twisten onderling maar ook met het aangrenzende Landsmeer, ja met

heel Waterland over het herstellen en verleggen van de dijkages. Er is geen eenheid, de belangentegenstellingen zijn groot. De archieven van het Hof van Holland en van de Leenkamer Holland (Rijksarchief Den Haag) bevatten hierover veel materiaal dat De Vries (blz. 198-200) gedeeltelijk heeft verwerkt. De Oostzaners hebben in uiterste nood gebruik moeten maken van een laatste redmiddel om verlost te worden van de zware verplichting tot dijkherstel. Dat middel was het oude recht van "spadesteken": het op formele wijze afstand doen van alle bezittingen. Pas dan was men, hoewel volledig berooid, verlost van de dijkplicht. Door te dreigen met dat recht hebben zij inderdaad hulp weten af te dwingen. Oostzaans gebied was heel ongunstig gelegen in de stromingen van het Tij. Bij Amsterdam was de doorgang voor het water tussen de versterkte stadswallen en de daar tegenover liggende "Volewijk" (nu Amsterdam-Noord) smal en het getijde-water stroomde dagelijks enige malen met grote kracht door deze engte om zich daarna op het Oostzander land te werpen. De regering van Amsterdam wist van den beginne af hoe belangrijk het was om deze doorgang smal te houden, waardoor een diepe geul uitsleet die de scheepvaart gelegenheid gaf dicht onder de stad te ankeren. Op verschillende manieren werd die snelle doorstroming bevorderd. De oevers aan de overkant van de stad, de Volewijk, moesten zo stevig mogelijk zijn. In 1399 wist Amsterdam een handvest van hertog Albrecht te verwerven (De Vries, blz. 38), waarin werd bepaald dat van de vijf heemraden die de Volewijk bestuurden er drie door Amsterdam zouden worden aangewezen en twee door Waterlant. Amsterdam wees ook de schout aan. Amsterdam greep nog andere middelen aan om zijn belangen te bevorderen. Een typisch voorbeeld is de historie van de in 1612 aangelegde zgn. Rijnlandsche Slaperdijk (F.W. Conrad, 1802), die de polder Velzerbroek tegen het hoge IJ-water moest beschermen. Amsterdam heeft zich gedurende bijna twee eeuwen verzet, eerst tegen de aanleg, later tegen het op voldoende hoogte brengen van deze dijk. De stad zou immers overstroomd worden wanneer bij hoogwater en stormweer de "overloop" tussen Spaarndam en Santpoort werd belemmerd! Nadat de slaperdijk in november 1805 voor het laatst was overstroomd, kon deze in 1806 eindelijk tot een afdoende waterkering worden opgehoogd. De overeenkomst met Amsterdam, die dat altijd had verhinderd, werd toen door het nieuwe eenhoofdige staatsgezag - onze Franse koning Lodewijk Napoleon! - opzij gezet. J. de Boer (blz. 31) deelt als

curiositeit mee dat het maar weinig heeft gescheeld of men had op order van Amsterdam in 1732, veertien jaar nadat met veel moeite en kosten de "nieuwe overdijking" was gemaakt tussen de St. Aagtendijk en de Assendelver Zeedijk, deze weer moeten afbreken tot op halve hoogte. De Assendelvers waren radeloos. Heel Assendelft zou aan de vloed worden overgegeven en ook de hele Zaankant, ja een groot deel van het Noorderkwartier zou "een gulle zee worden"! Gelukkig is het zover niet gekomen.

6. Conclusie

Het door Güray ontdekte zogenaamde Oer-IJ is de door het opringende Tij verwoeste vroegere loop van de Zaan. Het niet meer aantoonbare deel van die oude bedding zal hebben gelopen ten oosten van het voormalige eiland Den Hoorn naar de Hemlanden en de Voor-Zaan. Het IJ heeft oorspronkelijk de naam het Tij gedragen en is een nieuwere vorming die in oorsprong niets te maken heeft met het water Hi of Crommenye. Het zogenaamde Oer-IJ had men beter de naam Oer-Zaan kunnen geven. De oude Zaanstroom maakt inderdaad deel uit van een groot en oud estuarium dat veel omvat en waarvoor de naam *Kennemer-estuarium* beter zou passen dan de verwarring scheppende naam Oer-IJ-estuarium.

© 1990 Dirk Vis
Alle rechten voorbehouden.

7. Noten

1. Mijn dank gaat uit naar Dr. W. Vos van de Directie Lanbouwkundig Onderzoek BLO te Wageningen en naar drs Atze Faas te Amsterdam die mij behulpzaam waren bij de realisatie van deze studie.
2. Ook Van Braam deed dit in 1948 ('De Zaan') met dezelfde welwillende houding, maar zijn oordeel over Soeteboom's visie is grotendeels afwijzend. Volgens Van Braam is de vraag naar de oorsprong van de Zaan "zeer moeilijk te beantwoorden en hoe dieper we in de materie hieromtrent doordringen, des te moeilijker en ingewikkelder wordt de kwestie".
3. 'Onvoltooid verleden', geschiedenis van de Zaanstreek, door H. Roovers en P.H. Zijl, 1980, blz. 18 vermeldt het verbranden van het kasteel van Willem van Zaenden, waarbij de handvesten van de inwoners verloren gingen, maar zonder bronvermelding. Bekend is wel uit het privilege dat Jan van Beaumont in 1346 aan de 'goede luyden van Westzaanden ende Crommenie' verleende dat 'die Hantvesten verbrandt zijn die sy daer af hadden, ende hebben ons gebeden dat wij hen daer op nieuwe Hantvesten geven woude'. Dit is dus in 1346, een halve eeuw nadat Willem van Zaenden in ongenade was gevallen. Het verbranden zal kort voor 1346 hebben plaatsgevonden. Daarbij valt veeleer te denken aan een kerkbrand dan aan het verbranden van een overigens nooit aangetoond stamslot.
4. Jb. Honig JsJr neemt in zijn geschiedenis der Zaanlanden (dl. I blz. 9-18) vrijwel Soeteboom's betoog over wat de oude loop van de Zaan betreft. De verhouding Zaan-IJ blijft bij Honig echter veel vager dan bij Soeteboom als hij schrijft (blz. 10): 'Mogelijk is het, dat het meer Flevum door middel van het IJ met de Zaan gemeenschap had, en de Zaan uit het IJ kan voortgesproten zijn'.
5. Simon Hart, in zijn artikel over 'De Bevaarbaarheid van de Voorzaan' (de Zaende 1951, blz. 180 vlgg.) vermeldt de verschijning van Güray's proefschrift en in grote trekken de resultaten van diens bodemonderzoek. Merkwaardig is echter dat hij daarbij geen aandacht schenkt aan de juist voor de geschiedenis van de Zaan zo belangrijke ontdekking van Güray: de oude rivierbedding, de stroomloop met oeverwallen, overeenkomende met de uit de overlevering bekende oude loop van de Zaan. Ook Hart speelt de misleidende naam Oer-IJ blijkbaar parten.
6. Honig (blz. 12) spreekt van de afdamming van het IJ in 1357 met de Nieuwendam bij Krommenie, en verder (blz. 15) dat de heerlijkheid Zaanden in het noorden begrensd werd door 'de meeren van Krommenie, of *het Kromme IJ*, ...'.
7. Vermeldenswaard is in dit verband nog dat graaf Floris V op 23 juni 1290 aan Gerard van Velsen (één van zijn latere moorde-naars) in leen geeft 'die helft van der vischerijen doere die Zaende'. Mr. J.W. Groesbeek die dit feit meedeelde in het eerste nummer van de Zaende (1946, blz. 3) knoopt daar de overweging aan vast dat Gerard de andere helft van die visserij blijkbaar toen al reeds in zijn bezit had. Met betrekking tot ons onderwerp valt te denken aan de mogelijkheid dat Velsen's recht een vanzelfsprekendheid kan zijn geweest omdat zijn gebied aan de 'Oer-Zaan' paalde.
8. In het kader van een naamkundige verhandeling 'Van vis en visvangst' doet M. Schönfeld in het tijdschrift Naamkunde van 1953 (blz. 4) mededeling van deze interessante oude aanduiding van beide wateren, Tye en Crummene. Enige naamkundige conclusie verbindt hij daaraan niet. In zijn bundel Nederlandse Waternamen (1955) waar hij over het IJ handelt (blz. 140-141) verzuimt hij deze oudste vorm, die toch van zo beslissende betekenis is, in zijn betoog op te nemen.
9. Men vergelijk ook de hiervóór vermelde ligging van de grote sluis te Zaandam 'op het Tye', hoewel de plek feitelijk ligt tussen de Voor-Zaan en de Achter-Zaan, dus *in de Zaan*.
10. Toen ik jaren geleden de kwestie van de naam 'Het IJ' aan de orde stelde bij de Commissie Naamkunde van de Kon. Akademie van Wetenschappen zond de directeur mij d.d. 15 mei 1951 de volgende wel zeer wetenschappelijke beschouwing: 'In antwoord op Uw schrijven moge ik het volgende mededelen.

Het hydroniem *aha* is een wonderlijk woord, dat bijna alle klinkers doorlopen heeft. In West- en Noord-Nederland komt voornamelijk -ee voor, met de uitspraakvorm -ie (in Friesland ië : Soere Ie, Alde Ie). Van deze stam, die niet anders dan water betekent, is ook de naam 'het IJ' afgeleid. Men sprak in het Noordhollands dialect dus van 'de ie' en trok dit samen tot *Die*, waaruit de benaming de Dieën ontstond die in Waterland zeer algemeen is geworden. Uit de combinatie 'op d'ie, in d'ie zal dan door de Amsterdamse stemloze uitspraak van medeklinkers een schrijfvorm 'tie' zijn gegroeid, waarna men op dezelfde wijze als bij 'die' het geval was, na de lidwoordprothese een nieuw lidwoord voorvoegde, dus *het Tie* of *het Ie*. Bij (de) Krommen-ie kon deze lidwoordwijziging niet optreden. Tenslotte heeft hierop waarschijnlijk nog de diftongering haar invloed laten gelden (i < ij, omstreeks 1600), zodat men 'het IJ' en 'Krommenije' ging zeggen. Dit is een hypercorrectie, zoals juist in plaatsnamen nogal eens voorkomt, daar de diftongering alleen ontstaan kan bij oorspronkelijke i, terwijl de Ie (Ye) een afgeleide klank schuilt. Aldus moet de naam van het IJ ontstaan zijn; dat het woord (ge)tij er iets mee te maken zou hebben is weinig aannemelijk.' etc.

Het is duidelijk, dat deze theoretische beschouwing niet klopt met de feiten. Dat al in de 13e eeuw de vorm *die tye* wordt gebruikt - en nog eeuwenlang daarna - is de eenvoudige waarheid die gekunstelde constructies overbodig maakt.

11. Johan Wagenaar geeft in zijn *Geschiedenis van Amsterdam*, 1765 (8e stuk, blz. 351-353) inzicht in het latere lot van Zaanderhorn, bij de opsomming van de bezittingen van het Stads Weeshuis die vroeger behoord hebben aan de Karthuizers- en Sint Luciën-kloosters. Zijn beschrijving is om meer dan een reden van belang, maar voor ons vooral omdat er gesproken wordt van bezittingen in de Bogt in de banne van Westzanen. In de oude amsterdamse archiefstukken was de herinnering aan de bocht in de Zaan, dus Zaanderhorn, nog bewaard gebleven.

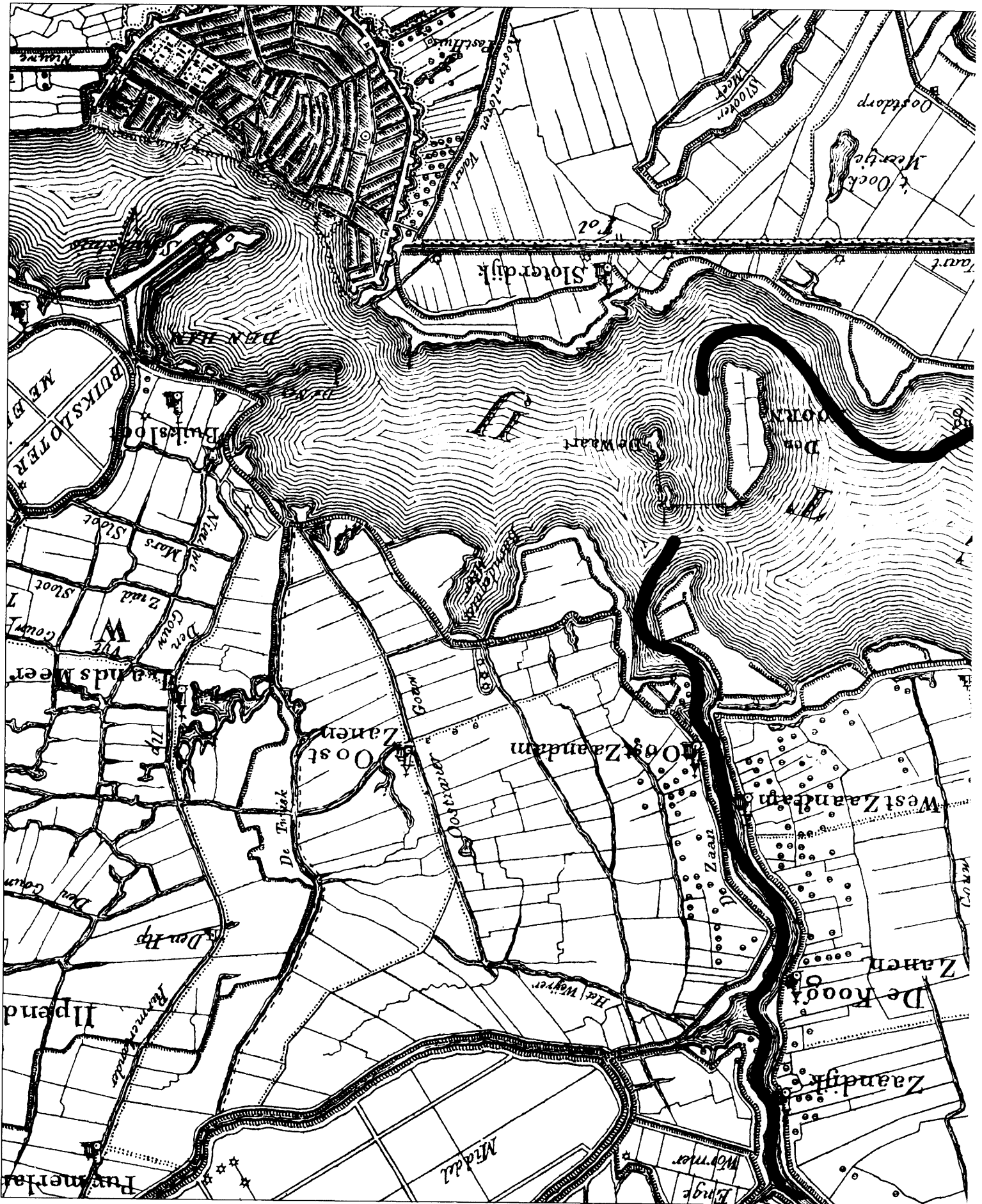
We kunnen hier niet deze hele passage opnemen, maar moeten ons beperken tot het eerste gedeelte waar hij van deze oude bezittingen noemt '... de hoge Kooijen en de lange Noorder-kooijen, gelegen in de Bogt, in de Banne van Westzaanen; de

Horn of Hoorn, ten zuiden van de Hollesloot, oudtijds de Hoorn- of Hornsloote genaamd in 't Y, en de Waard of Jan Verbellen-Eiland, een weinig noordoostwaarts van den Horn gelegen. De Kooijen en de Weerd waren, in 't jaar 1429, door Jan, Bastaard van Blois Ridder en Heer van Treslong, aan 't Karthuizers-Klooster verkogt. Het Weeshuis heeft de Weerd of Jan Verbellen-Eiland, in het jaar 1593, opgedraagen aan 't hooge Heemraadschap van Rijnland, het Rietland op het zelve, alleenlijk, aan zig behoudende. Hertog Albrecht van Beijeren, in 't jaar 1392 het Karthuizers-Klooster willende stigten, gaf daartoe driehonderd Dordrechtsche schil-den 'sjaars uit de inkomsten van een stucke Lants, dat geheten is die Hoern, gelegen op die Zuytside van den Hoiren sloot.'... Hertog Willem verkogt, in 't jaar 1399, het Eiland zelf, welk bij Saner Horn noemt, ongetwyfeld, om dat het, aan een horn of hoek der Zaane legt, aan 't Karthuizers-Klooster, voor twaalf honderd vijf en zeventig Gendsche nobelen, en verklaarde het, in 't jaar 1412, voor altoos, vry van alle gemeene Land Lasten ...' '... Op het Eilandje den Horn, welk ook S. Antonius-Eiland genaamd werdt, plagt, nog in de zestiende eeuw, eene kapel te staan, gelyk my, uit de stigting van eenen dienst op een altaar in dezelve, gedaan door Catryn Claes dogter, Pieter Thaems weduwe, op den eersten December des jaars 1512, gebleeken is. Op den Horn, stonden, eertijds, vyf Boerenwoningen..., etc. etc.

12. Verkade, 'Den derde Dach' (1982, blz. 13 vlgg.) gaat uit van de veronderstelling dat de ontginning plaatsvond tijdens een periode waarin de Zaan (al) in open verbinding stond met IJ en Zuiderzee en onderhevig was aan eb en vloed zodat de ontwatering zich niet op de Zaan kon richten. Ergo moest die ontwatering zich naar elders richten en zou het aannemelijk zijn dat daar het Twiske voor heeft gediend, het water dat Assendelft van het Westzaner gebied scheidde: 'Het geenszins rechte verloop van de Nauernase Vaart, waarvoor in 1633 bij de aanleg in hoofdzaak het al aanwezige, toen nog doodlopende water het Twiske, werd gevolgd, maakt het aannemelijk dat men met een oud veenstroompje had te doen en dat hier de eerste aanzet van de ontginning moet worden gezocht.' Waarheen dit doodlopende veenstroompje het overtollige water zou moeten afvoeren blijft duister. Het betreft hier

Fragment van de Chorotopografische kaart der 'Noordelijke Provinciën van het koninkrijk der Nederlanden' door C.R.I. baron Krayenhoff, uitgave 1823 schaal 1:115200. Ook hierin is bijgetekend de loop van het 'Oer-IJ' alias de 'Oer-Zaan', uiteraard slechts voorzover betreft het door Gûray gesondeerde traject. Duidelijk blijkt hoe die loop logisch nadert tot dicht bij de Voorzaan ten zuiden van Zaandam.





een opvatting die geheel voorbijgaat aan datgene wat de geschiedenis ons heeft geleerd over de middeleeuwse ontginningen in het Hollandse veengebied in het algemeen en in het bijzonder aan de chronologie van de gebeurtenissen in het Zaanse gebied zoals die uit de voorhanden gegevens kan worden gereconstrueerd. Het zou hier te ver voeren om daarop dieper in te gaan. Het blijft jammer dat deze auteur zich niet breder heeft georiënteerd in de Zaanse proto-historie en o.a. Güray's belangrijke ontdekking negeert. Dankbaar kunnen we haar echter zijn voor een aantal afbeeldingen van archiefstukken en wel speciaal voor die van het privilege van Albrecht van Beyeren van 17 februari 1397 (blz. 38-39) waarbij de inwoners van Westzaan bevestigd worden in het houden en gebruiken van de ... *Z a a n d i j c k*? Ja, zo luidt tenminste de transcriptie die dr. Verkade geeft, en zo luidt ook de tekst in de gedrukte Privilegiën van Westzaanden en Crommenie. Het origineel had ik nooit eerder onder ogen gehad en ontdek eerst nu dat in die tekst niet gesproken wordt van de *Zaandijk* maar van 'den dijk gheheten *zantdijk* streckende tusschen zaenderdam ende die crommenye ...'! Dat *Zantdijk* hier een verschrijving zou zijn mogen we niet zonder meer aannemen of zelfs veronderstellen. Onwillekeurig denk ik hierbij aan het vreemde verschijnsel dat Aafje Gijsen in haar bekende journaal, als het dorp *Zaandijk* ter sprake komt, steeds schrijft *Zandijk* ...

8. Literatuur

A.A. Beekman: Nederland als Polderland; Zutphen 1932.

Besondere Privilegiën ende Handvesten verleent aan d'Inwoonders van Westzaanden en Crommenie etc.; Zaandam 1661.

J. De Boer; Tusschen Kil en Twiske, geschiedenis van den polder Assendelft; Wormerveer 1946.

A. Van Braam: De Zaan; Zaandam 1948.

J.K. DeCock: Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de Middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag; Groningen 1965.

F.W. Conrad: Verhandeling over den Rhijnlandschen Slaaperdijk bij Spaarndam; Haarlem 1802.

W. Eikelboom: Een lokaal geschiedschrijver: Hendrik Jacobsz, Soetenboom; in tijdschrift Holland, 1985.

S.J. Fockema Andreae: Het Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden 1934.

J. Ter Gouw: Geschiedenis van Amsterdam; Amsterdam 1879.

A.R. Güray: De bodemgesteldheid van de IJpolders; Boor en Spade V 1952.

E.J. Helderman: Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek; in 'De Zaanstreek archeologisch bekeken'; Zaanstad 1983.

M. Hamelaers: West-Friesland in oude kaarten; Wormer 1987.

G.J. Honig: Uit den gulden Bijkorf, genealogisch-historisch-economische studiën over Zaanse Families; Koog aan de Zaan 1952.

J. Honig Jsz Jr: Geschiedenis der Zaanlanden I; Haarlem 1849.

A.H. Huussen Jr: Willem Hendricxz. Croock, Amsterdams Stadsfabriekmeester, schilder en kartograaf in de eerste helft van de zestiende eeuw; in Jaarboek Amstelodamum, Amsterdam 1972.

H. Lambooi: Getekend Land; Alkmaar 1987.

S. Jongewaard: Iets over de constitutie en het bestuur van den Banne en Ambachts-heerlijkheid Westzaanen, vóór de Omwending in den Jaare 1795; Westzaan 1796.

O. Oppermann: Fontes Egmundenses; Utrecht 1933.

Rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis, 2e deel, Nalezing 1929; uitg. Historisch Genootschap te Utrecht.

M. Schönfeld: Nederlandse Waternamen; Amsterdam 1955.

H. Soeteboom: Zaanlandze Arcadia, 1658; uitgave Amsterdam 1702.

M.A. Verkade: Den derden Dach, Ontstaan en ontwikkeling van de Polder Westzaan; 1982.

D. Vis: Over de oudheid van 'Zaenderhorn'; in De Zaende, 1947.

P.C. Vos: De relatie tussen de geologische ontwikkeling en de bewoningsgeschiedenis in de Assendelver Polders vanaf 1000 voor Chr.; in 'De Zaanstreek archeologisch bekeken'; Zaanstad 1983.

G. de Vries Azn: Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier; Amsterdam 1876.

J. Wagenaar: Geschiedenis van Amsterdam; Amsterdam 1765.

S.A. Waller Zeper: Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont; den Haag 1914.

J. Westenberg: Kennemer Dijkgeschiedenis; Amsterdam-Londen 1974

W.H. Zagwijn: De ontwikkeling van het 'Oer-IJ' estuarium en zijn omgeving; in 'De Zaanstreek archeologisch bekeken', Zaanstad 1983.

Uitgaven van de Vereniging Vrienden van het Zaanse Huis

Behalve het driemaandelijks verenigingsorgaan “ANNO 1961”, waarin vele interessante artikelen verschenen over de Zaanse Schans en over de Zaanse (houtbouw)geschiedenis - onder andere het Bouwkundig Alfabet - heeft de vereniging de volgende publikaties verzorgd:

1. J.P. Woudt, Kl. Woudt en R. Sman, De Zaanstreek belicht, 1863-1878; de foto's van Breebaard, Wormerveer 1986.
2. S. de Jong/J. Schipper, Gebouwd in de Zaanstreek, Wormerveer 1987.
3. Jo Daan, De Taal van Aafje Gijsen als bron van het achttiende-eeuws, speciale aflevering van ANNO 1961, Mei 1988.
4. Eric Hoorn, Reinier Jongerius, Chiel Pos, Van waterbord en windveer, een schoolproject met lesmateriaal over de Zaanse houtbouw, bestemd voor leerlingen van de basisscholen, Zaandam November 1988.
5. S. de Jong, Houten gevels; speciale aflevering van ANNO 1961, Februari 1989.
6. D. Vis, Oer-Zaan of Oer-IJ?
Speciale aflevering van ANNO 1961, Mei 1990